

Tadeusz Grabarczyk, Leszek Kajzer

SREDNIOWIECZNY DWÓR MUROWANY
BISKUPÓW WŁOCŁAWSKICH
W CIECHOCINIE NAD DRWĘCĄ

I

Badania w Ciechocinie nad Drwęcą, woj. toruńskie, stanowiły kolejny etap studiów Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego nad budownictwem obronnym Polski północnej w późnym średniowieczu i na początku nowożytności. Wieloletnie prace badawcze, prowadzone w zamku w Raciążku koło Ciechocinka na Kujawach¹, wykazały konieczność podjęcia szerzej zakrojonych prac, zmierzających do lepszego poznania fundacji architektonicznych biskupów włocławskich. W ramach tego problemu, oprócz prowadzonych od 1978 r. badań zamku w Raciążku, w 1982 r. przebadano metodami archeologiczno-architektonicznymi obronną rezydencję biskupów włocławskich w miejscowości Subkowy, koło Tczewa. Prace w Subkowach przyniosły poznanie dużego murowanego budynku gotyckiego pełniącego od początku XV w. rolę siedziby biskupiej, a zarazem będącego centrum ich działalności gospodarczej na terenie Pomorza².

¹ Z dotychczas opublikowanych prac o badaniach zamku w Raciążku por. L. Kajzer, *Ślady obróbki metali nieżelaznych z XIII—XIV w. na zamku w Raciążku koło Ciechocinka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1979, R. XXVII, nr 3, s. 365—373; tenże, *Zamek w Raciążku na Kujawach w świetle nowszych badań*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1980, ser. C, s. 9—24; tenże, *W sprawie importu piwa angielskiego do Polski w XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1981, R. XXIX, nr 2, s. 163—176; K. Nadolska-Horbacz, L. Kajzer, *Zamek w Raciążku. Badania terenowe 1978—1981*, [w:] *Archeologia i region. Materiały z sesji naukowej Włocławskiego Towarzystwa Naukowego*, Włocławek 1982, s. 17—24, a także kolejne (od 1979 r.) numery *Informatora Archeologicznego*.

² R. Barnycz-Gupieniec, T. Grabarczyk, L. Kajzer, *Obronna rezydencja biskupów włocławskich w Subkowach na Pomorzu*, „Acta Universitatis Lodzianensis” 1985, Folia archaeologica 7, s. 137—169.

Środki finansowe pochodzące z programu „Wisła” umożliwiły przeprowadzenie w roku 1983 badań terenowych w Ciechocinie. Miejscowość znajduje się ok. 30 km na wschód od Torunia, na południowym brzegu Drwęcy, która w średniowieczu była granicą między Ziemią Dobrzyńską a Państwem Krzyżackim. W dotychczasowej literaturze dwór biskupi w Ciechocinie odnotowany był bardzo słabo. Najwcześniejszą informację o budynku zamieścił W. H. Gawarecki w swym znanym opisie Ziemi Dobrzyńskiej³. Zanotował on, że we wsi znajduje się „pałac murowany o jednym piętrze, zwany zamek”, będący dawniej siedzibą biskupią. Krótkie dane o dworze zawiera także *Słownik geograficzny*⁴. Siedziba w Ciechocinie nazywana jest „zamkiem”, który powstać miał w XVI w. Ciekawa jest informacja o obecności dwóch tablic fundacyjnych, jednej z herbem Doliwa, drugiej z herbem Jelita. Autorzy oceniają budynek jako „obszerny” który jednak „żadną się nie odznacza sztuką”. Dwór doczekał się także krótkiej notatki w mocno przestarzałej monografii siedzib biskupów wrocławskich pióra S. Chodyńskiego⁵. Wspominał on pobyty w Ciechocinie H. Rozrażewskiego (1584 i 1585 r.), W. Gembickiego (1616 r.), F. K. Czartoryskiego (1670 r.) i W. A. Czapskiego (1745 r.). Najobszerniejszą wzmiankę o interesującym nas budynku zawiera *Katalog zabytków sztuki*⁶. Autorzy podają, że w średniowieczu w Ciechocinie znajdował się zamek książąt kujawskich. Opisując dwór, wspominają fakt jego remontu, przeprowadzonego w 1756 r. (w rzeczywistości w 1757 r.) przez biskupa Antoniego Sebastiana Dembowskiego, a także notują obecność tablicy fundacyjnej tegoż biskupa i kolebkowo sklepionych piwnic. W najnowszym *Katalogu zabytków architektury*⁷ dwór w Ciechocinie nie występuje, a jako obiekty zabytkowe w tej miejscowości traktowane są kościół i jego ogrodzenie, pochodzące z XVIII w. W sumie stwierdzić należy, że dwór biskupi w Ciechocinie poznany był bardzo słabo, a sąd ten popiera także brak hasła Ciechocin w archiwach Pracowni Konserwacji Zabytków i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu⁸.

³ W. H. Gawarecki, *Opis typograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej*, Płock, 1825, s. 110.

⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. I, Warszawa 1880, s. 679—680

⁵ S. Chodyński, *Zamki, pałace i rezydencje biskupów wrocławskich*, [w:] *Monumenta historica Dioeceseos Wladislaviensis*, t. XXIV, Wrocław 1910, s. 88.

⁶ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI, *Woj. bydgoskie*, red. T. Chrzano-wski, M. Kornecki, z. 6, *Pow. golubsko-dobrzyński*, Warszawa 1973, s. 3—6.

⁷ *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, z. 2, *Woj. bydgoskie*, opr. M. Arszynski, M. Rejmanowski, Warszawa 1972, s. 36.

⁸ Kwerendę przeprowadzono w końcu maja 1983 r.

II

Bieg Drwęcy wytyczał w średniowieczu granicę między Państwem Krzyżackim a ziemią polskimi. Północny, krzyżacki brzeg rzeki koło Ciechocina jest niski; południowy, polski, wyznacza dolinę rzeczną o przewyższeniu rzędu 30 m. Na polskim brzegu Drwęcy stoi interesujący nas budynek. W centrum wsi, przy nadrzecznej skarpie, znajduje się kościół pod wezwaniem św. Małgorzaty, posiadający jedno-przestrzenny, prosto zamknięty korpus (bez wyodrębnionego prezbiterium), zmurowany z kamienia i cegły, zapewne pochodzący z XIV w. Od zachodu dostawiono do niego, chyba w końcu XVI lub na początku XVII w., ceglana wieżę, a od wschodu barokową, prawdopodobnie XVIII-wieczną zakrystię. Cmentarz kościelny otoczony jest murem, może rzeczywiście z XVIII w., zaś bryła świątyni (szczególnie wieża) noszą na sobie ślady neogotyckich XIX-wiecznych przeróbek. Około 200 m na zachód od kościoła, bezpośrednio na krawędzi wysoczyzny, znajduje się relikwiarz średniowiecznego obiektu obronnego, tzw. gródek stożkowaty. Był on weryfikowany archeologicznie w 1976 r.⁹ W wyniku prac stwierdzono, że gródek posiadający drewnianą zabudowę powstał w pocz. XIV w. i został zniszczony pożarem w pocz. XV w. Opisany obiekt był więc pierwszą siedzibą mieszkalno-obronną w Ciechocinie.

Około 150 m na wschód od kościoła, również na krawędzi wysoczyzny, stromo opadającej ku rzece, znajduje się interesujący nas dwór murowany. Obecnie stanowi on dom mieszkalny Pawła Jagielskiego i nosi numer porządkowy Ciechocin 180. Budynek jest parterowy i nie posiada widocznych cech stylowych za wyjątkiem tablicy fundacyjnej wykonanej z żółtawego drobnoziarnistego piaskowca i wmurowanej na osi południowej, szczytowej ściany dworu. Tablica ma wymiary: wysokość 130 cm i szerokość 116 cm i przedstawia kartusz z herbem Jelita ozdobiony insygniami biskupimi. Pod tym przedstawieniem, utrzymanym w późnobarokowej (czy rokokowej) stylistyce znajduje się ma-

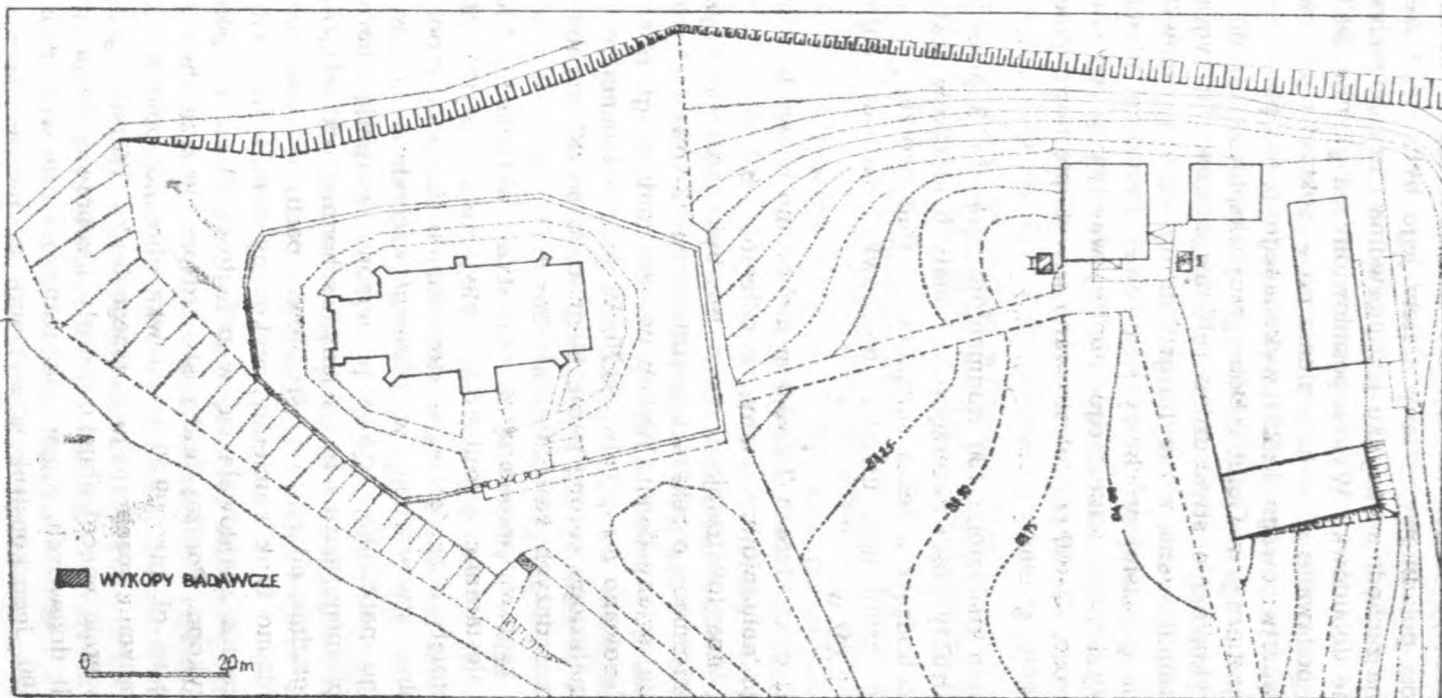
⁹ A. Kola, W. Matuszewska-Kola, G. Wilke, *Sprawozdanie z prac weryfikacyjno-sondazowych i pomiarów wysokościowych metodą geodezyjną grodzisk w miejscowościach Ciechocin, Nowogród i Ostrowite w woj. toruńskim w 1976 roku*, Toruń 1976, maszynopis w Archiwum Instytutu Archeologii i Etnografii UMK; wspominał o nim także R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państw. Urzędu Konserwatorskiego na Okręg Warszawski-Północny*, „Wiadomości Archeologiczne” 1921, t. VI, s. 155. Identyfikować go można z dworem, którego spalenie odnotowane zostało w aktach procesu polsko-krzyżackiego w 1412 r., a straty wyceniono na 1500 grzywien; por. J. Powierski, *Średniowieczne Plemięta w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Plemięta — średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, red. A. Nadolski, Warszawa—Poznań—Toruń 1985, s. 44.

Fot. 1. Widok ogólny dworu od południa

juskulny napis: DOM | DOMUM HAEC A DUCIBUS CUIAVIAE
ERECTAM | LAPSU TEMPORIS CADENTEM | A VARIIS LOCI ORDI-
NARIIS REFECTAM | POSTREMO | ANTONIUS SEBEST: A DEMBO-
WA GÓRA DEMBOWSKI | STEMMATIS IELITA | EPPUS: VLADISL:
ET POMER: | RESTAURAVIT | M.DCC.LVII. Na wschód od domu znaj-
dują się zabudowania gospodarcze, a za nimi teren obniża się do na-
turalnego parowu, przez który obecnie przechodzi droga wiodąca
z Ciechocina ku północy, na Elgiszewo i Golub-Dobrzyń.

Celem prac było poznanie budynku dworu i stratygrafii otaczają-
cego go terenu. Niestety, sytuacja terenowa znacznie ograniczyła pla-
nowany zakres badań. W mokrym 1980 r. dom zaczął się rysować,
prawdopodobnie na skutek wzmożonego spływu wód gruntowych ku
dolinie rzecznej i właściciel otoczył jego fundamenty betonowym far-
tuchem-opaską o znacznej szerokości i głębokości sięgającej „na chło-
pa”. Uniemożliwiło to odkrycie i zbadanie fundamentów. Także loko-
wanie wykopów było bardzo utrudnione, gdyż podwórze gospodarstwa,
przy budynku dworu, wylane jest betonem. W sumie więc prace ogra-
niczono do: wyeksplorowania 2 wykopów badawczych ulokowanych
na przedłużeniu południowej ściany budynku oraz zbadania piwnic,
w których mimo licznych warstw pobiał i pewnych przeróbek widoczne
są do dziś lica gotyckich ścian.

Rys. 1. Plan sytuacyjno-warstwicowy okolic dworu

Wykop I o wymiarach $2,0 \times 3,0$ zlokalizowano 1,6 m na zachód od dworu, na osi południowej ściany. Celem jego było stwierdzenie, czy obecna ściana zachodnia budynku jest pierwotna i czy od zachodu dwór otaczały inne dobudówki. Wykop posadowiony na gł. niw. 99,35—99,67 (wartości te podawane są w odniesieniu do wysokości n.p.m., wg planu sytuacyjno-warstwicowego 1:250 wykonanego przez placówkę geodezyjno-kartograficzną w Golubiu-Dobrzyniu) eksplorowano do gł. niw. 98,10. W wykopie nie stwierdzono reliktów murów. Stratygrafia jego nie była skomplikowana, a zabytki gromadziły się w przypowierzchniowej warstwie gliniastej próchnicy kulturowej, nasyconej ułamkami cegieł, zaprawy i węgla drzewnego. Poniżej warstwy przypowierzchniowej o miąższości 40—60 cm rejestrowano w wykopie nowożytnie wkopy, a następnie żółty gliniasty calec.

W wykopie znaleziono 130 fragmentów ceramiki, 3 przedmioty żelazne, 3 destrukty kości zwierzęcych, 7 małych ułamków szkła i cegłę kształtkę, pochodzącą z żebra sklepiennego (lub tworzącą łaskę okienną). „Suchy” profil tego ułamka „profilówki” datować można na II połowę XIV i XV w.

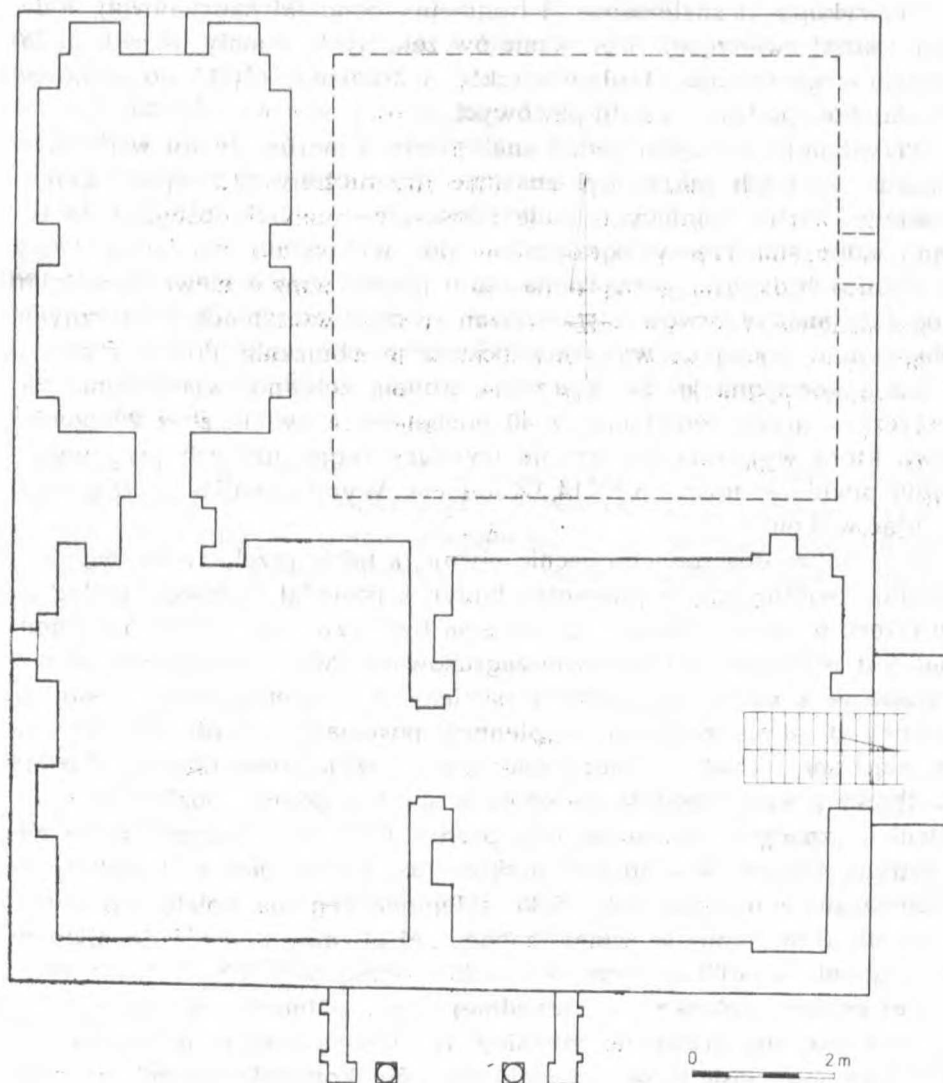
Wykop II o wymiarach $2,0 \times 3,0$ m ulokowano na wschód od dworu, na linii jego południowej ściany, w odległości 3,9 m od lica ściany wschodniej. Inna lokalizacja wykopu nie była możliwa. Wykop miał dostarczyć informacji o reliktach murowanych ulokowanych na wschód od wschodniej ściany domu. Wykop posadowiony na gł. niw. 100.02—100.10 eksplorowano do gł. niw. 98.70. W jego północnej partii na gł. niw. 99,79 znaleziono koronę muru, biegnącego po osi wschód—zachód, wykonanego z dużych kamieni eratycznych i cegły gotyckiej, łączonych słabą zaprawą wapienną z gliniastymi wkładkami. Murowanie jest bardzo niestaranne, a grubość odkrytego reliktu wynosi 50—55 cm. Mur jest cofnięty o ok. 20 cm w stosunku do lica ściany południowej dworu. Wobec stwierdzenia w północno-wschodnim skraju wykopu wewnętrznego narożnika, wykop poszerzono, znajdując narożnik zewnętrzny opisanego muru i lico ściany wschodniej, odchodzącej ku północy. Na południe od muru w środkowej partii wykopu, na gł. niw. 99,85 stwierdzono bruk kamienny, wykonany z eratyków, którego południowa granica znajdowała się w odległości 30 cm od południowej krawędzi wykopu. Poniżej bruku stwierdzono jeszcze dwie warstwy, przedzielone na gł. niw. 99,50 warstwą glinianej polepy i kamieniami, pochodzącymi z rozebranego starszego bruku. Warstwa górna (ciemniejsza) zawierała więcej ułamków cegły i zaprawy; dolna (jaśniejsza) więcej węgla drzewnych. Stopę opisywanego muru stwierdzono na gł. niw. 98,85—90. Jego konstrukcja wyklucza średniowieczną metrykę.

W wykopie II znaleziono: 24 fragmenty ceramiki naczyniowej, 1 destrukta kości zwierzęcej, 5 przedmiotów żelaznych, 1 mały ułamek białokobaltowego fajansu, 4 ułamki szkła, 1 fragment płytki posadzkowej i 5 ułamków płytowych kafli piecowych.

Przystępując do opisu badań analitycznych murów dworu wspomnieć wypada, że i ich zakres był znacznie ograniczony zastanymi okolicznościami. Parter pełniący funkcje mieszkalne nie był dostępny do badań, które siłą rzeczy ograniczono do: wykonania pomiarów cegły w piwnicach dworu, sporządzenia rzutu piwnic wraz z elewacjami ścian i ogólnej analizy szwów i przewiązań w pomieszczeniach piwnicznych. Obserwacje poddasza wykazały bezsporne obniżenie domu, zapewne o jedną kondygnację. Ze znacznym trudem zebrano, wiarygodną statystycznie, grupę cegieł („x” z 40 pomiarów, a „y” i „z” z 20 pomiarów), która wykazała, że średnie wymiary cegieł użytych przy wykonywaniu piwnic wynoszą: $8,4 \times 14,2 \times 30,1$ cm. Wyniki analizy murów można ująć w 3 punkty:

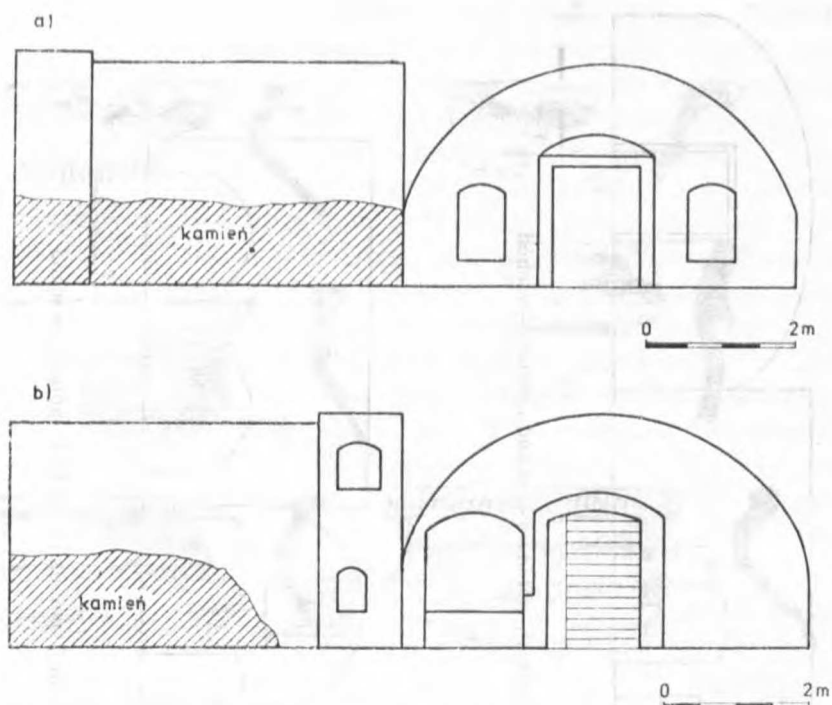
1. Analiza dostępnych obecnie piwnic, a także przekazy pisane, skłaniają do twierdzenia, że pierwotny budynek posiadał w dolnej kondygnacji cztery piwnice. Obecnie używane są trzy, czwarta (północno-wschodnia) jest niedostępna i zapewne zagruzowana. Mury magistralne dworu wykonane z cegły, ze sporymi partiami z kamienia eratycznego na mocnej, białawej zaprawie wapiennej, posiadają grubość ok. 60 cm; są więc one — jak na mury gotyckie — wyjątkowo cienkie. Poziomy użytkowy piwnic znajduje się obecnie ok. 3 m poniżej poziomu gruntu. Piwnica oznaczona numerem I (z piecem CO) jest dostępna przez zewnętrzną szyję z 24 schodami o skoku ok. 14 cm. Jest to kwadratowe pomieszczenie o wym. $5,35 \times 5,35$, sklepienie ceglana kolebką o wysokości ok. 3 m. Drzwi w ścianie zachodniej piwnicy I wiodą do piwnicy II („ziemniaczanej”) o wym. $5,0 \times 5,65$ i wysokości 3,0 m, także sklepienie ceglana kolebką. W zachodniej części północnej ściany piwnicy II znajdują się drzwi do piwnicy III („owocowej”), o wymiarach $3,0 \times 5,35$. Nie posiada ona innych otworów komunikacyjnych z czego wynika, że czwarta zagruzowana piwnica posiadała wymiary nieco powyżej 6×7 m i była dostępna przez zewnętrzne wejście umieszczone w ścianie wschodniej dworu.

2. Wszystkie omawiane piwnice zachowały swój gotycki charakter, podkreślony obecnością licznych blend. Szczególnie ciekawa jest piwnica „owocowa” z dwiema dużymi i szerokimi blendami na ścianach dłuższych (wschodniej i zachodniej), przedzielonymi odcinkiem ściany tworzącym rodzaj przysięnnego filarka. Podobnie symetrycznie ukształtowana jest ściana północna z dwiema małymi blendami i umieszczonym na osi ściany okienkiem, ulokowanym bezpośrednio w strzałce łuku

Rys. 2. Rzut przyziemia, obecnie piwnic, dworu

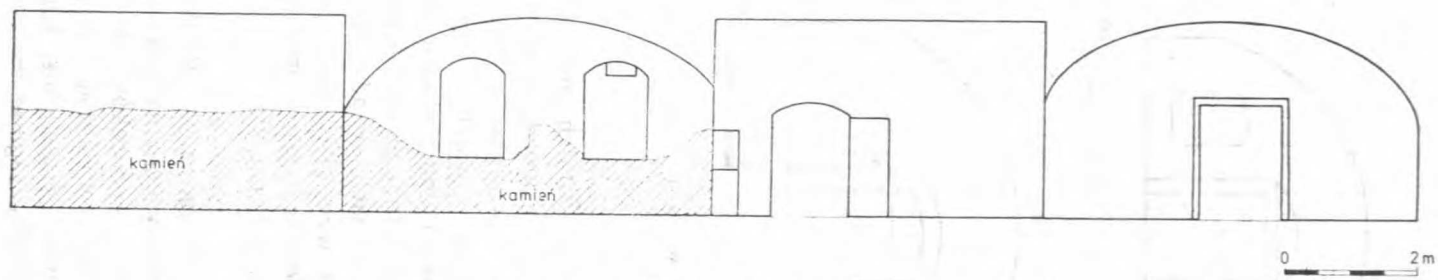
kolebki. Ścianę południową piwnicy „owocowej” prują tylko drzwi do piwnicy „ziemniaczanej”. W tej ostatniej ciekawa jest ściana zachodnia, ozdobiona dwiema, symetrycznie umieszczonymi dużymi blendami, z których północna posiada w górnej partii małe (zapewne wtórnie wykute) okienko, umieszczone skośnie w przebitej szyi. Pierwsza piwnica jest najmocniej przemurowana, choć i ona nie pozostawia wątpliwości przy określeniach stylistyczno-chronologicznych.

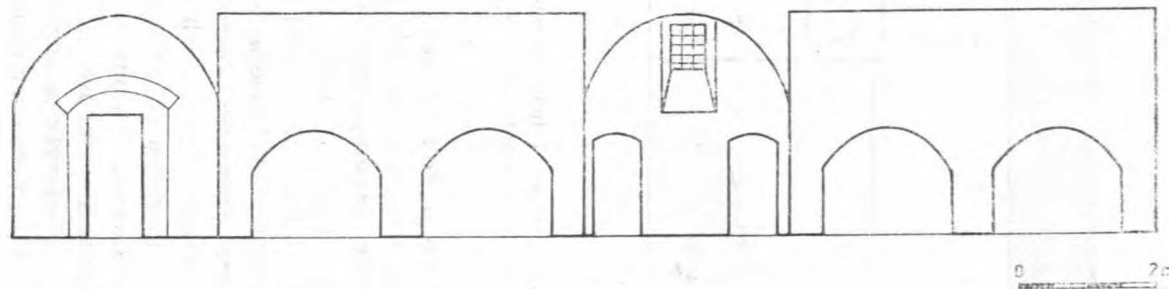
Rys. 3. Wnętrze piwnicy I (południowo-wschodniej). Elewacja a — południowa i zachodnia, b — północna i wschodnia

3. Obserwacja dolnych partii narożników wszystkich pomieszczeń piwnicznych wskazuje na ich przewiązanie i chronologiczną współczesność. Mimo zastosowania w piwnicach I i II wątków częściowo kamiennych widać, że wszystkie pomieszczenia powstały w wyniku jednej akcji budowlanej, której autorzy stosowali dobre zasady gotyckiego murarstwa. W świetle tego stwierdzenia razi niekonsekwentne i nieporządne używanie wątków. W płaszczyznach blend przeważa wątek wozówkowy, w ścianach występuje tak wendyjski, jak i polski, jednakże w sporych partiach murów trudno jest mówić o konsekwentnym ich stosowaniu. Natomiast fuga opracowana jest starannie i posiada dość jednolitą grubość (ok. 15 mm).

Badania dostarczyły skromnej ilości ruchomego materiału zabytkowego. Na 154 ułamki wyróżniono 124 fragmenty ceramiki wypalanej w atmosferze redukcyjnej, pochodzącej głównie z garnków „kuchennych” (w znacznej części niedoredukowanych i posiadających dwubarwne przełomy). Ułamki mis, talerzy, dzbanów są nieliczne. Łącznie ceramika redukcyjna w Ciechanowie stanowi 80,5% fragmentów naczyń

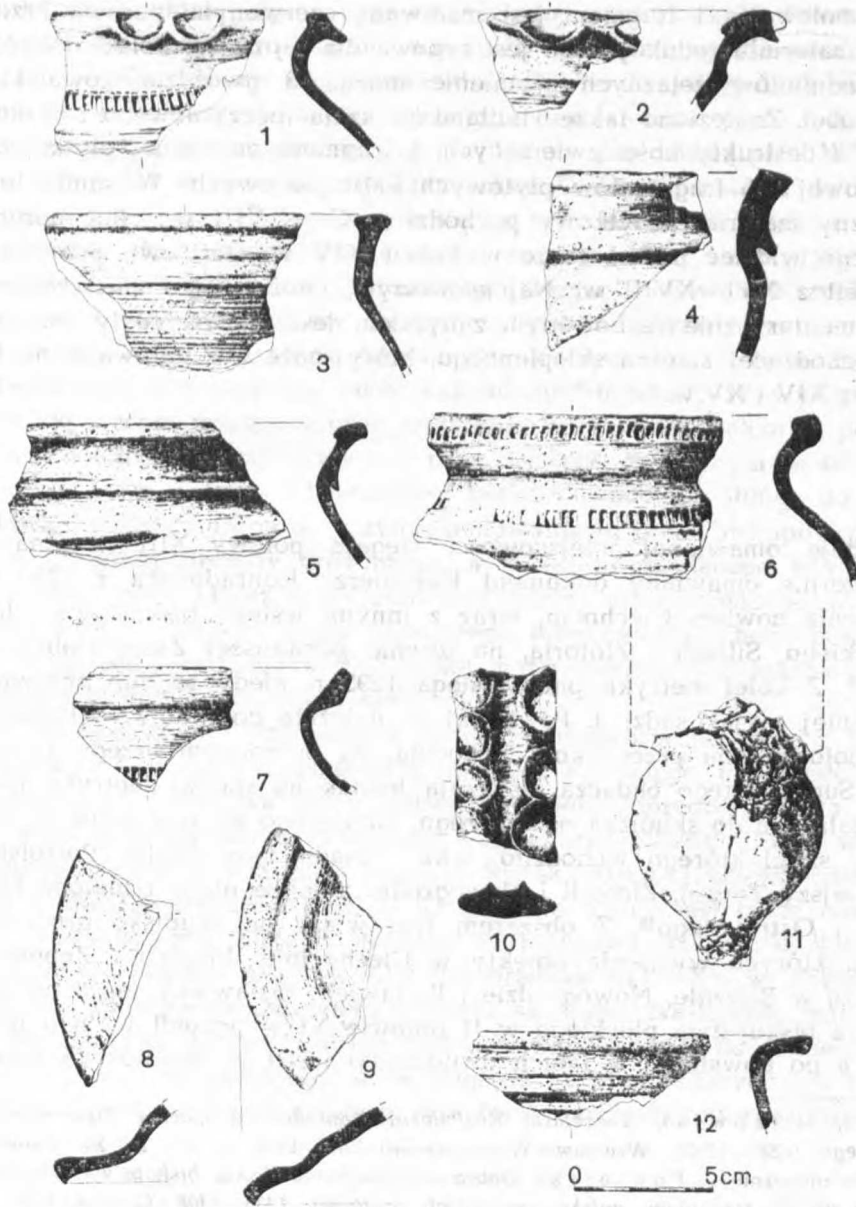

Rys. 4. Wnętrze piwnicy II (południowo-zachodniej) południe—zachód—północ—wschód

Rys. 5. Wnętrze piwnicy III (północno-zachodniej) południe—zachód—północ—wschód

Tablica I

Zabytki ruchome

1-7 — krawędzie naczyń wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 8-9 — ułamki pokrywek wypalonych w atmosferze redukcyjnej, 10 — ucho dzbara wypalonego w atmosferze redukcyjnej, zdobionego ornamentem palcowym, 11 — cegła kształtka z profilem zębra sklepiennego, 12 — ułamek naczynia wypalonego w atmosferze utleniającej, zdobionego pasami czerwonej malatury

glinianych. Pozostałe 19,5% to naczynia wypalone w atmosferze utleniającej (łącznie 30 ułamków), przy czym 9 fragmentów to ułamki pokryte polewą, a 1 fragment jest malowany czerwonymi pasami. Przewaga materiału redukcyjnego jest typowa dla tej części Polski. Wśród 8 przedmiotów żelaznych wymienić można 3 gwoździe kowalskie i 1 skobel. Znalaziono także 11 ułamków szkła (naczyniowego i okiennego), 4 destrukty kości zwierzęcych, 1 fragment polewanej płytki posadzkowej i 5 fragmentów płytowych kafli piecowych. W sumie ten nieliczny materiał zabytkowy pochodzi z XV—XVIII w., choć początek jego widzieć można także w końcu XIV w. Ilościowo przeważa materiał z XVI—XVIII w. Najciekawszym, choć bardzo zniszczonym i fragmentarycznie zachowanym zabytkiem jest ułamek cegły kształtki, pochodzącej z żebra sklepiennego, który może być datowany na II połowę XIV i XV w.

III

Dzieje omawianej miejscowości sięgają połowy XIII w. Znany i obszernie omawiany dokument Kazimierza Konradowicza z 1250 r. wymienia bowiem Ciechocin, wraz z innymi wsiami biskupstwa wrocławskiego, Silnem i Złotorią, na terenie późniejszej Ziemi Dobrzyńskiej¹⁰. Z kolei metryka parafii sięga 1293 r. kiedy to, lub znacznie wcześniej — jak sądzi J. Powierski — należała do niej wieś Elgiszewo, położona na przeciwko Ciechocina, na północnym brzegu Drwęcy¹¹. Sugestie tego badacza wskazują jednak na starszą metrykę wsi. Należała ona do skupiska osadniczego, lokującego się nad dolną Drwęcą, w skład którego wchodziło także: osadnictwo okolic Postolska (późniejszy Toruń), Złotorii i Nowogrodu, a także nieco oddalone Golubia i Ostrowitego¹². Z obszarem tym wiąże on skupisko grodzisk, wśród których wymienia obiekty w Ciechocinie, Młyńcu i Zębowie, a także w Bierzgłe, Nowogrodzie i Rudawie¹³. Omawiany teren po założeniu biskupstwa płockiego w II połowie XI w. wszedł w jego granice, a po powstaniu w latach dwudziestych XII w. biskupstwa wrocław-

¹⁰ J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Konradowicza księcia Kujawsko-Lęczyckiego (1233—1267)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 87, nr 20. Problem omawia obszernie J. Powierski, *Dobra ostrowicko-golubskie biskupstwa wrocławskiego na tle stosunków polsko-krzyżackich w latach 1235—1308*, Gdańsk 1977, s. 60 i n.

¹¹ Powierski, *op. cit.*, s. 110.

¹² *Ibidem*, s. 34.

¹³ Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII—XIV wieku*, Warszawa—Poznań 1974, s. 138.

ławskiego mógł znaleźć się w obrębie nowo erygowanego biskupstwa. W dotychczasowej literaturze sądzi się jednak, że pozyskanie przez biskupstwo wrocławskie klucza raciąskiego, a także okolic Ciechocina, Złotorii i Ostrowitego wiązać należy z nadaniem grodu słońskiego z 1185 r. dla diecezji wrocławskiej¹⁴. J. Powierski jest jednak zwolennikiem wcześniejszej metryki przejęcia tego terenu przez biskupów wrocławskich, co mogło się stać w latach pięćdziesiątych XII w.¹⁵ W sumie już w okresie przedkrzyżackim Ciechocin należał do biskupów wrocławskich. Po osadzeniu się na tym terenie Krzyżaków dobra biskupów wrocławskich: ciechocińskie, nowogrodzkie, złotoryjskie i raciąskie stały się terenem „buforowym” między Państwem Krzyżackim, ziemiami młodszych synów Kazimierza (obejmującymi łączyckie i dobrzyńskie) oraz własnością Siemomysła Konradowica, księcia inowrocławskiego, trzymającego także kasztelanję słońską¹⁶. W wyodrębnieniu się ciechocińskiego klucza majątków biskupich, a także w położeniu miejscowości przy przewoźnie przez Drwęcę, związanym ze szlakiem prowadzącym z Ziemi Chełmińskiej przez Ciechocin i Słońsk do Wrocławka, widzieć można przyczyny fundowania tu przez biskupów pierwszej obronnej siedziby drewnianej, a także interesującego nas murowanego dworu. Obraz funkcjonowania klucza ciechocińskiego w średniowieczu przekracza ramy niniejszego opracowania, choć sporo danych na ten temat zbiera P. Kriedke, nie wspominający jednak o siedzibach biskupich w Ciechocinie¹⁷.

Pierwsza pewna wzmianka o murowanym dworze pochodzi z 1410 r. Związana jest ona z działalnością Mikołaja Ryńskiego, chorążego chełmińskiego i uczestnika bitwy pod Grunwaldem, którego ucieczka z pola walki była wyraźnym działaniem na niekorzyść Zakonu. Gdy w październiku 1410 r. Krzyżacy zajmują Ryńsk, Mikołaj ucieka chroniąc się w dworze biskupim (hof) w Ciechocinie, który jest także określony jako „gemürte hüse”¹⁸. Notatka ta przesuwaa datowanie interesującego nas obiektu na wiek XIV lub przełom XIV—XV w. Przesłanki dla dokładniejszego datowania obiektu są słabe. Najstarsze materiały archeologiczne datować można, jak już wspomniano, na koniec XIV i na XV w., choć określenie to ze względu na fragmentaryczność znalezisk nie jest pewne. Z kolei analiza formy architektonicznej budynku

¹⁴ *Ibidem*, s. 130 i n.; Powierski, *op. cit.*, s. 36.

¹⁵ Powierski, *op. cit.*, s. 37 i n.

¹⁶ *Ibidem*, s. 118.

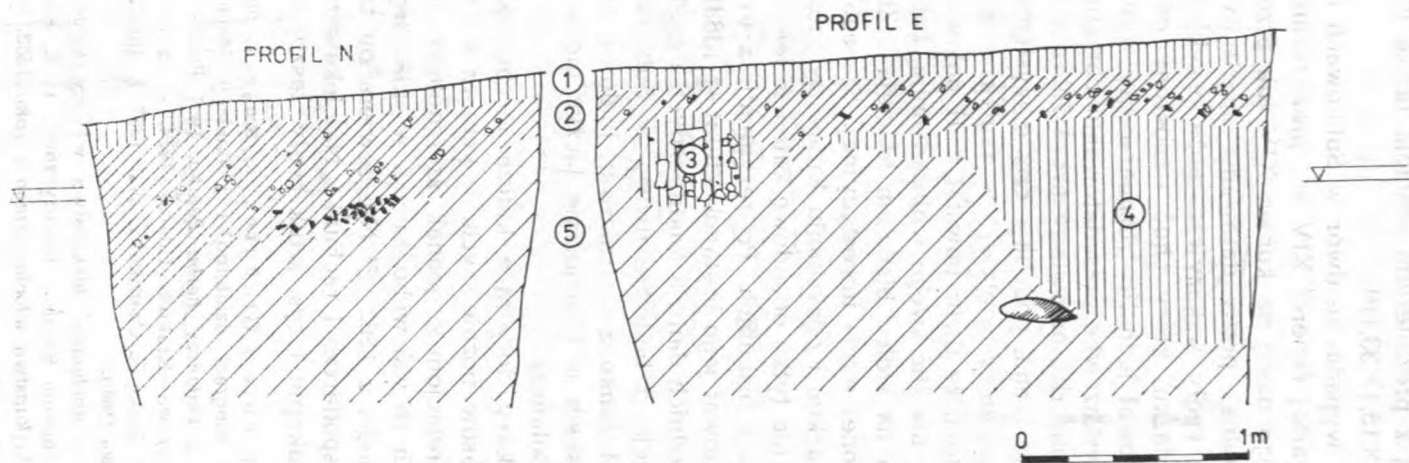
¹⁷ P. Kriedke, *Die Herrschaft der Bischöfe von Wroclawek in Pommerellen*, Göttingen 1974, s. 175, 280, 336.

¹⁸ M. Bartkowiak, *Towarzystwo Jaszczurcze w latach 1397—1437*, „Roczniki TNT” 1948, R. LI, z. 2, s. 22—23.

także nie pomaga w uściśleniu chronologii, gdyż zwarte, wieżowe budowle są powszechne dla całego europejskiego średniowiecza. Co prawda w Polsce północnej w XIV i XV w. liczniej spotykamy długie domy, fundowane na rzutach wydłużonych prostokątów (np. Subkowy), lecz wieże i dwory wieżowe mieszczą się także w krajobrazie architektonicznym tego regionu. Gotycki dwór w Ciechocinie miał wymiary $12,3 \times 13,7$ m, a jego ściany dłuższe wyznaczają (z odchyłem 6°) kierunek północ—południe. Rekonstrukcję wyglądu fazy gotyckiej podjąć można w oparciu o obserwacje zachowanych piwnic, a także najstarszy opis budynku, pochodzący z lat 1616—1622¹⁹. Notuje on, że „pod tąż kamienicą są piwnice cztery” oraz „pod kamienicą są dolne mieszkania, w których jest naprzód sionka z podwórza [...] z tej sionki są dwie izdebce [...] sklep ciemny dla schowania rzeczy”, a także „komnata” oświetlona dwoma oknami. Ponieważ „na wschód wszedłszy drzwi na kamienicę na zawiasach” widzimy, że zasadniczą kondygnację tego budynku stanowił poziom pierwszego (obecnie nieistniejącego) piętra; opisany parter traktowany był jako „dolne mieszkania”, a na poziomie piwnic mieściły się cztery sklepy-izby. Opis ten potwierdza więc obserwowany stan piwnic, przy czym największa izba piwniczna (może posiadająca orientacyjne wymiary 6×7 m) jest obecnie zagruzowana i niedostępna. Także opisywany w inwentarzu podział parteru przypomina obecne mieszkanie użytkownika budynku; sytuacja obserwowana w trakcie badań uniemożliwiła jednak wykonywanie odkrywek i dokładniejszą analizę tej kondygnacji. Dwór gotycki posiadał więc na poziomie piwnic układ krzyżowy z czterema półtraktowymi izbami i podobny był rzut parteru, gdzie jednak oprócz dwóch izdebek, sklepu i komnaty mieściła się sionka. Zbliżony, także ze względów konstrukcyjnych, był podział piętra, na którym znajdowały się: „sionka”, „kapliczka”, „pokój biskupi”, „kownata” i „izdebka”²⁰. Znalezienie na wtórnym złożu w wykopie I małego ułamka cegły kształtki z częściowo zachowanym profilem żebra świadczy, że na parterze, lub raczej na piętrze mieściły się izby (?) przekryte sklepieniami, może krzyżowo-żebrowymi. Suchy, ostry profil żebra datować należy na koniec XIV w. lub ok. 1400 r. Możliwe jednak, że sklepienie takie miała tylko kaplica. Wróćmy jednak do problemu datowania opisywanego dworu. Mimo wspomnianej już niestaranności w stosowaniu wątków cegła użyta do zmurowania piwnic dworu wykazuje znaczną jednolitość i posiada średnie wymiary $8,4 \times 14,2 \times 30,1$ cm. Porównać ją można z cegłą użytą do zmurowania dworu w Subkowach koło Tczewa ($8,7 \times 15,2 \times$

¹⁹ *Inwentarze dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z XVII w.*, wyd. L. Żytkowicz, „Fontes TNT” 1957, nr 38, s. 136 i n.

²⁰ *Ibidem*, s. 136.

Rys. 6. Profile północny i wschodni wykopu I

1 — próchnica gliniasta współczesna, 2 — brunatna glina z cegłą i materiałem kulturowym oraz węglami, 3 — wkop z ułankami cegły i zaprawy, 4 — wkop nasycony gliniastą próchnicą, 5 — cielec, żółta, zwalowa glina

×32,0 cm), z cegłą z prezbiterium kościoła tamże (9,4×14,8×30,7 cm) i z nawy tegoż (8,6×15,1×33,1)²¹.

Przypomnieć tu wypada, że dwór w Subkowach datowano na trzecią i początek czwartej ćwierci XIV w., prezbiterium kościoła na połowę XIV w., a jego nawę na koniec XIV lub przelom XIV—XV w. Jak zawodne są jednak próby datowania oparte tylko na podstawie analizy metrycznej cegły wskazywać może przykład głównego domu zamkowego w Raciążku, który choć wznoszony od połowy XIV do końca XV w., zachował jednolity rozmiar cegły wynoszący 8,4×12,6×26,7 cm. Pewną wskazówką przy datowaniu obiektu może być doskonałość techniczna murarki, omówiony profil żebra sklepiennego, a także liczne stosowanie blend, podobnie często występujących w dolnych kondygnacjach „kamienicy wielkiej” w zamku w Raciążku. W sumie nie mając wątpliwości, że dwór powstał w II połowie XIV w., autorzy nie potrafią jednak uściślić swego wniosku. Lata 1323—1383, czyli okres zasiadania na stolcu biskupim Macieja i Zbiluta z Gołańczy, są okresem ożywionej akcji inwestycyjnej. Szczególnie ważą tu lata po najeździe krzyżackim i odzyskaniu Kujaw, w których Maciej z Gołańczy rozpoczyna nie tylko odbudowę katedry, lecz i budowę licznych zamków i rezydencji biskupich. Po rezygnacji z urzędu (1364) akcją budowlaną kontynuował jego bratanek Zbilut († 1383)²². Tak więc, choć brak na to bezpośrednich danych analitycznych i źródłowych (dla przypomnienia informację o budowie dworu w Subkowach koło Tczewa przez Zbiluta podał Janko z Czarnkowa), budowę murowanego dworu biskupów włocławskich w Ciechocinie łączyć można z Maciejem, lub raczej Zbilutem z Gołańczy.

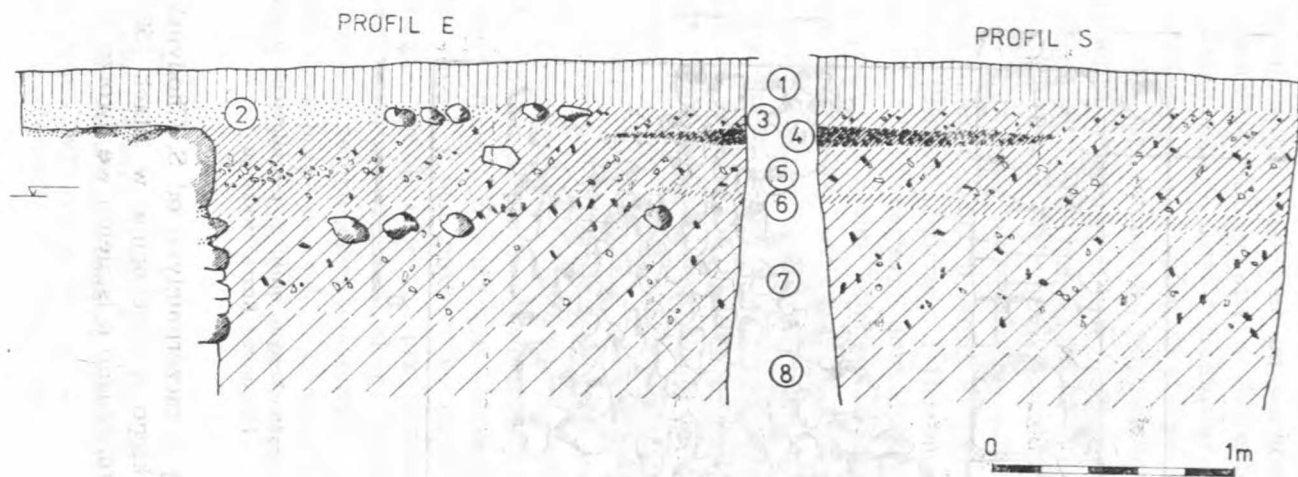
Liczne są przekazy dotyczące klucza ciechocińskiego pochodzące z wieku XVI i czasów późniejszych. Inwentarz z 1534 r. nie zawiera opisu budynków, relacjonuje jednak szczegółowo obraz gospodarczy Ciechocina i innych 16 wsi wchodzących w skład tego klucza²³. Kolejny inwentarz pochodzi z 1582 r.²⁴ Nie zawiera on także opisu budynków, lecz dane gospodarcze i rachunki. Najciekawsza jest bez wątpienia informacja o zakupie 1 tys. sztuk cegły, łąsztu wapna i dachówki,

²¹ Barnycz-Gupieniec, Grabarczyk, Kajzer, *op. cit.*

²² Najobszerniejszy biogram działalności i fundacji Macieja z Gołańczy daje J. Bierniak, *Maciej z Gołańczy herbu Pałuka*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XIX, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 15 i n. O działalności fundacyjnej Zbiluta pisze Janko z Czarnkowa pod 1383 r. (por. *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, Warszawa 1960).

²³ *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. X, Kraków 1916, s. 38—46.

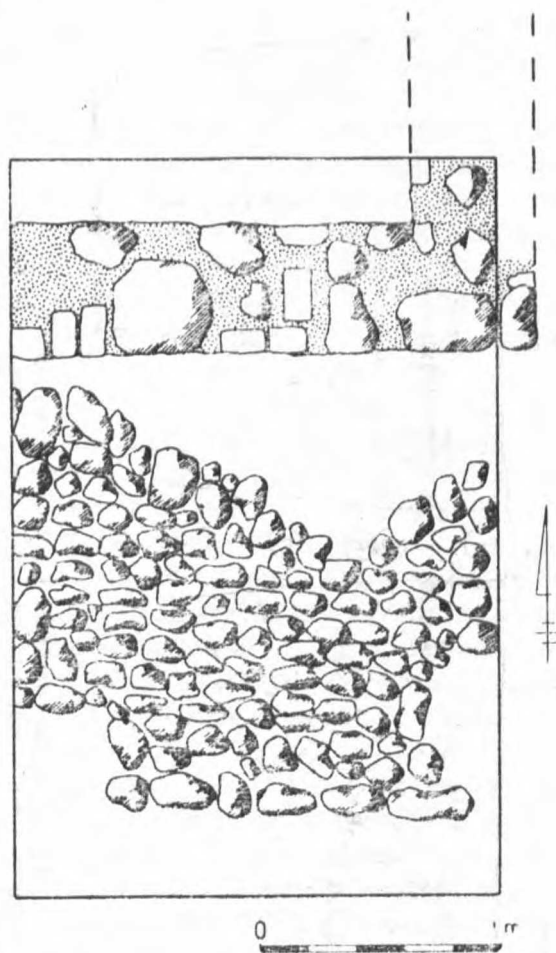
²⁴ *Inwentarz dóbr biskupstwa włocławskiego z roku 1582*, wyd. L. Żytkowicz, „Fontes TNT” 1953, nr 37, s. 244 i n.

Rys. 7. Profile wschodni i południowy wykopu II

1 — współczesny humus, 2 — piasek nasypowy, 3 poziom gliny z rumoszem, 4 — glina z węglami, 5 — brunatna glina z cegłą i nielicznymi węglami, 6 — poziom przepalanej gliny — klepiska (?), 7 — jasnobrunatna glina z węglami i drobnymi ceglami, 8 — cielec, żółta, zwałowa glina

gdyż można mieć wątpliwości, czy materiał ten użyto do budowy stajni, stawianej w 1582 r. przez cieślę za 1 złoty i 13 groszy²⁵. Wzmian-

Rys. 8 Rzut wykopu II z zaznaczonym brukiem i fundamentem dobudówki biskupa Hieronima Rozrażewskiego

kę tę połączyć należy z zaczerpniętymi od S. Chodyńskiego pobytami Hieronima Rozrażewskiego w Ciechocinie w latach 1584 i 1585, informacją *Słownika geograficznego* o istnieniu we dworze w końcu XIX w.

²⁵ *Ibidem*, s. 271.

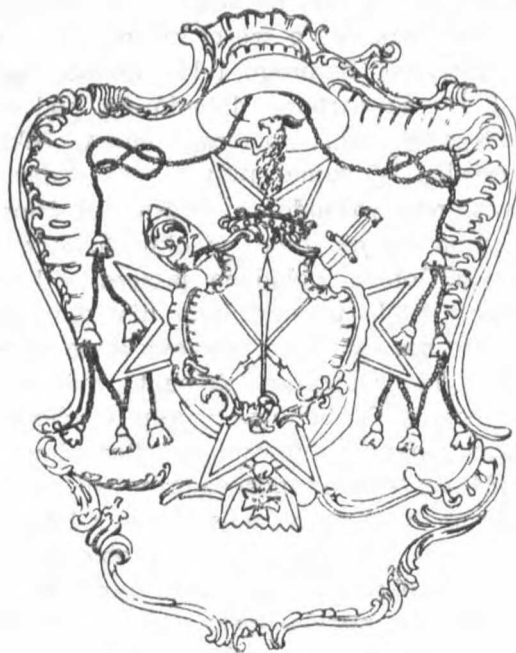
tablicy fundacyjnej z herbem Doliwa Rozrażewskich, opisem pochodzącym z lat 1616—1622, a także wynikami odkryć w wykopie II. Relikt fundamentu odkrytego w tymże wykopie, wraz z narożnikiem i murem biegnącym ku północy (a więc równoległych do wschodniej ściany dworu) wydaje się wskazywać, że za czasów H. Rozrażewskiego do murowanego dworu doklejono od wschodu drewnianą, dwukondygnacyjną dobudówkę opisywaną w inwentarzu z lat 1616—1622. Odkryte w wykopie relikty murów traktować można jako jej fundamentowanie. Choć znana jest tylko szerokość dobudówki, wynosząca 6,1 m, sądzić można, że długość jej odpowiadała w zasadzie długości dworu murowanego i wynosiła ponad 13 m. Doklejenie jej do starszego murowanego trzonu spowodowało, że po tej rozbudowie dwór osiągnął wymiary 13,7×18,1 m. Na piętrze dobudówki mieścił się „ganek”, a także „[...] sala, drzwi do niej na zawiasach pobielanych z wrzeciądem. W tej sali okien dziesięć o sześci kwaterach, z herbami takimiż, jakie w pokoju [Stefana Batorego i Hieronima Rozrażewskiego — przyp. autorów] [...]”, na parterze dobudówki, pod gankiem mieściło się 6 komór, a pod „salą”: izba, komora, komórka sekretna i piwnica²⁶ (może wkopana niżej). W sumie przytoczone opisy niedwuznacznie wskazują, że inwestorem rozbudowy dworu był Hieronim Rozrażewski. Herby swoje umieścił nie tylko w oknach, lecz także wmurował w budynek tablicę z Doliwą, oglądaną jeszcze w końcu XIX w. Cel rozbudowy był jasny. Mała powierzchnia użytkowa średniowiecznego dworu wieżowego nie pozwalała na pomieszczenie w jego bryle paradynej „izby pańskiej”, nieodzownego elementu programu użytkowego XVI-wiecznej rezydencji. Rozbudowę dworu ciechocińskiego datować można na początkowy okres panowania H. Rozrażewskiego i zamknąć w latach 1582—1584, czyli przed, poświadczonymi przez S. Chodyńskiego, pobytami tego biskupa. Kolejny opis klucza z 1598 r. także nie przynosi opisu budynków i jest poświęcony problemom gospodarczym²⁷. Najobszerniejszy i wielokrotnie już przytaczany jest inwentarz z lat 1616—1622, czyli z okresu rządów biskupa Pawła Wołuckiego. Nazwany jest on „rewizją zamku ciechocińskiego”, choć w dalszym ciągu opisu budynek określany jest jako „kamienica biskupia”²⁸. Ciekawy i dotychczas nie publikowany jest opis klucza i budynków z 1759 r.,

²⁶ *Inwentarze dóbr stołowych... z XVII w.*, s. 136—137.

²⁷ *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego (facta a. 1598)*, wyd. L. Żytkowicz, „Fontes TNT” 1950, nr 36, s. 44 i n.

²⁸ *Inwentarze dóbr stołowych... z XVII w.*, s. 136.

powtórzony z nielicznymi zmianami w inwentarzu dóbr z 1760 r.²⁹ Interesujący nas budynek nazywany jest w nim pałacem: „Pałac w Cieclocinie. Wjeżdżając do niego brama z fortką bez wrot w oparkowaniu nowym w bale tarte. Ex opposito pałac stary, niegdyś przez Illustrissimum Rozdrażewski reformowany, przed dwiema laty z gruntu jak nowo reperowany. Suffity, podłogi, drzwi, piece, schody, dach, wszystko nowe i dla wygody niektórych przeformowane. Na górze pokojów 4, na dole 3, schowanie i skarbiec. Oficyna z szachulcu pod gontami, przed lat szczęcią postawiona nowa, w niej rezydencyi dla dworskich 6, z trzema piecami, kuchennych trzy, z dwiema piecami, spiżarnią, kuchnia, piekarnianych pieców dwa, trzeci dla cukiernika, okien w rezydencyach w ołów 16, okiennic 8, drzwi 22. Studnia znacz-

Rys. 9. Tablica fundacyjna biskupa Antoniego Sebastiana Dembowskiego w południowej elewacji dworu

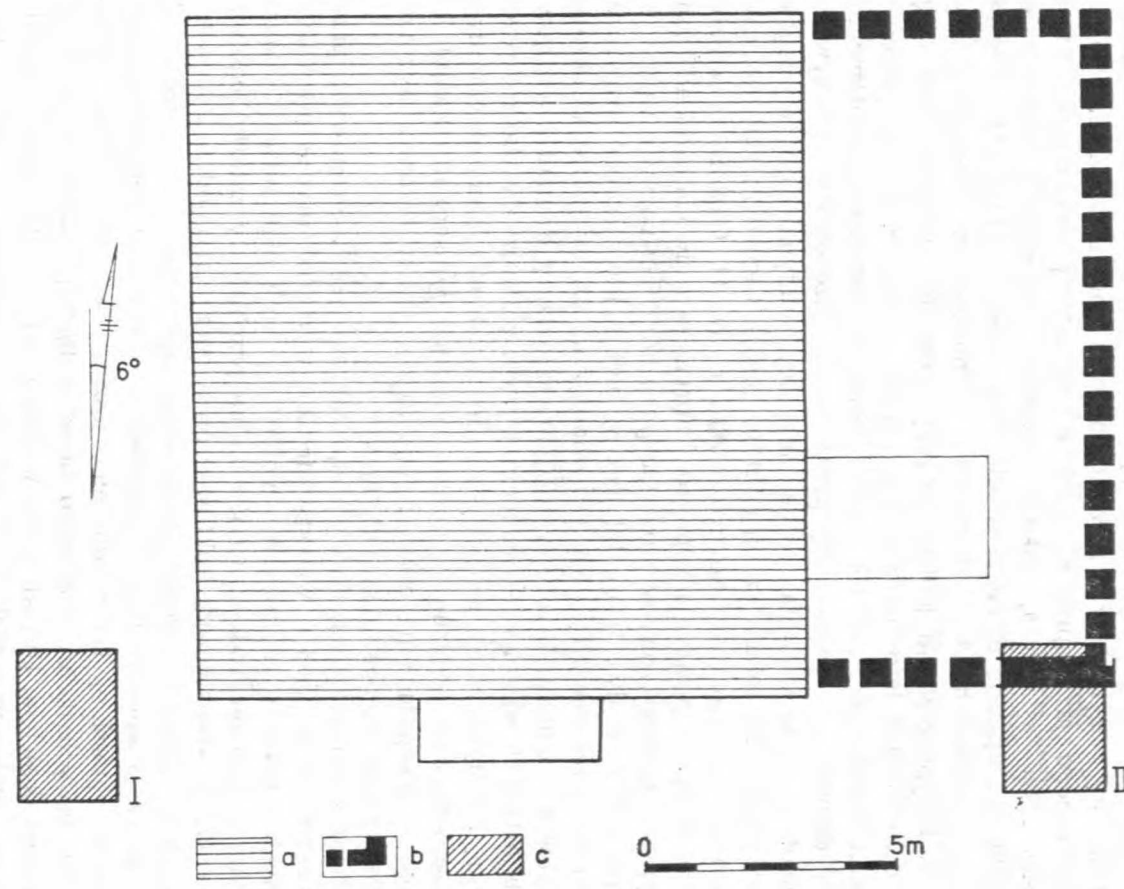
nym sumptem wykopana, nowo w górze ocembrowana i pokryta, z kółkami i łańcuchem i wiadrami okutymi i rynną do kuchni. Między pałacem i kościołem ogród niewielki w kwatery nowo oparkaniony

²⁹ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, l. 23 (stary nr 159), s. 89–92 spisany 24 listopada 1759 r. oraz l. 24 *Revisio bonorum* z 1760 r., s. 214–242. Por. także l. 14 (stary nr 148), gdzie opis „kamienicy murowanej” z 1720 r. l. 33–39 v.

i osztachetowany [...]”³⁰. Przytoczony opis potwierdza podaną uprzednio atrybucję łączącą rozbudowę dworu z H. Rozrażewskim, a także informuje o nowym remoncie „pałacu”, przeprowadzonym „przed dwiema laty”, czyli w 1757 r. Wiadomość ta potwierdzona jest treścią przytoczonego już napisu na zachowanej tablicy fundacyjnej, która określa także jej autora, biskupa Antoniego Sebastiana Dembowskiego, administrującego diecezją wrocławską w latach 1752—1763. Niestety, prace budowlane A. S. Dembowskiego nie były możliwe do identyfikacji. Przepuszczalnie jednak dotyczyły one przede wszystkim wnętrza dworu, choć informacja o 4 pokojach na piętrze i 3 na parterze, pozwala sądzić, że A. S. Dembowski rozebrał drewnianą, fundamentowaną dobudówkę, zbudowaną przez H. Rozrażewskiego. Opisywana przebudowa była ostatnią próbą adaptacji budynku do wymogów mieszkalnych. Po sekularyzacji dóbr biskupich Ciechocin stał się wsią „rządową”, a oglądający go przed 1825 r. W. H. Gawarecki widział jeszcze budynek posiadający piętro. Informacja o dwóch tablicach fundacyjnych zamieszczona w *Słowniku geograficznym* pozwala sądzić, że w końcu XIX w. dwór posiadał jeszcze piętro, które wobec tego rozebrano na przełomie XIX—XX lub dopiero w XX w. (może w okresie użytkowania obiektu jako spichlerz, przez rodziny Ramlau i Kuligowskich, ostatnich właścicieli Ciechocina). Dwór zamieszkały obecnie przez rodzinę P. Jagielskiego jest użytkowany zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem, a drastyczna (z punktu widzenia konserwatorskiego) interwencja polegająca na oblaniu jego fundamentów betonem być może nie przyspieszy destrukcji budynku.

Mimo, z konieczności, niewielkiego zakresu badań terenowych przeprowadzonych w 1983 r. wzbogacenie ich wyników analizą przekazów pisanych pozwoliło na poznanie historii dworu i jego formy, a także zasadniczych przekształceń. Choć kolejne przebudowy zatępiły jego wyrazne oblicze stylistyczne, traktować go musimy jako jeden z niewielu znanych w północnej Polsce średniowiecznych dworów „wieżowych” i już przez to samo podlegać powinien ściślejszej niż dotychczas opiece konserwatorskiej. Na zakończenie jeszcze dwie uwagi. Podczas badań terenowych dworu dokonano także wstępnej analizy bryły stojącego obok kościoła. Ubytki tynku w północnej ścianie wieży pozwoliły dokonać pomiarów cegieł, z których została zmurowana. Cegła o wymiarach $7,2 \times 13,0 \times 26,0$ cm, a także elementy wążki kowadełkowego i zapłaszczanie — malowanej pierwotnie na czerwono — fugi wskazują, że powstała ona najwcześniej w XVI w. Cegła ta jest co prawda nieco większa od użytej przez H. Rozrażewskiego w kościele w Racią-

³⁰ Archiwum Diecezjalne we Wrocławiu, I. 24, s. 214.

Rys. 10. Próba rekonstrukcji wyników badań

a — dwór XIV-wieczny, b — hipotetyczny zasięg dworu Hieronima Rozrażewskiego, c — wykopy archeologiczne

żku ($7,0 \times 12,6 \times 25,1$ cm), wydaje się jednak, że i wieża kościoła w Ciechocinie może być hipotetycznie łączona z działalnością budowlaną tego biskupa. Dwór w Ciechocinie stanowi trzecią siedzibę biskupów włocławskich (po Raciążku i Subkowach) badaną przez pracowników Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Pracę tę rozpoczęte w 1978 r. pozwalają już w ogólnych zarysach określić „recepty” budowlane stosowane w XIV w. przez Macieja i Zbiluta z Gołańczy, a w XVI w. przez Hieronima Rozrażewskiego. Z drugiej strony badania te potwierdzają brak jednolitości planów i programów architektonicznych wznoszonych budowli, co w oczywisty sposób wytycza przyszłe kierunki badań nad analogiami warsztatowymi. Studia nad budownictwem obronnym i obronno-rezydencjonalnym biskupów włocławskich mamy zamiar kontynuować w latach następnych.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Tadeusz Grabarczyk, Leszek Kajzer

MITTELALTERLICHER GEMAUERTER HOF
DER WŁOCŁAWEK-BISCHÖFE IN CIECHOCIN AN DRWĘCA

Ciechocin an Drwęca, Woiwodschaft Toruń, liegt auf dem Gebiet der Ziemia Dobrzyńska, im Mittelalter war es ein Grenzdorf zwischen Polen und dem Kreuzritterstaat. Die Geschichte des Ortes reicht bis XIII. Jahrhundert und schon in dieser Zeit war der Ort im Besitz der Bischöfe. Die Forschungen in Ciechocin hatten zum Ziel, den gemauerten Hof der Włocławek-Bischöfe kennenzulernen und waren ergänzend im Verhältnis zu den langwierigen Untersuchungen des Lehrstuhls für Archäologie der Universität Łódź, die im Schloss in Raciąż bei Ciechocinek, Woiwodschaft Włocławek geführt worden waren. Der Hof war in der bisherigen Literatur wenig notiert.

Im Resultat der Terrainuntersuchungen und der Analyse älterer Bearbeitungen wurde festgestellt, dass der uns interessierende gemauerte Hof der zweite Bischofsitz auf dem Gebiet von Ciechocin war. Der erste war eine kleine Burg von der Holz-Erdekonstruktion, die am hohen Ufer des Flusses Drwęca lokalisiert war. Das Objekt wurde am Anfang des XV Jahrhunderts zerstört. Der gemauerte Hof in Ciechocin, der die Rolle des Zentrums eines bedeutenden Bischofsgüterkomplexes erfüllte (er zählte 16 Dörfer), entstand in der II. Hälfte des XIV. Jahrhunderts. Er wurde aus Stein und Ziegel auf dem kurzen, rechteckigen Grundriss von den Ausmaßen $12,30 \times 13,70$ m. gebaut. Die längeren Wände des Hofes bestimmten annähernd die Richtung Osten — Westen. In den Kellern waren 4 Stuben mit Tonnengewölbe; die Wände waren mit zahlreichen Blenden-Füllungen verziert. Zur Zeit sind 3 Stuben zugänglich, eine nord-östliche ist mit Schotter bedeckt. Erdgeschoss- und Stockwerkanordnung war im Prinzip so, wie der Keller, obwohl diese Meinung

nur auf die Beschreibung des Hofes vom Anfang des XVII. Jahrhunderts gestützt ist, weil der Oberteil vom Gebäude nicht erhalten worden ist. Die gotische Hof in Ciecuchocin wurde vom Bischof Maciej aus Golańcza (er residierte auf dem Bischofssitz bis 1364) oder eher von seinem Nachfolger Zilbut aus Golańcza (†1383) gestiftet. Am Ende des XVI. Jahrhunderts (möglicherweise in den Jahren 1582–1584) wurde der Hof vom Bischof Hieronim Rozrażewski erweitert. An seine Ostwand wurde der hölzerne, ein Stockwerk hohe Fundamentanbau angebaut. Unten waren darin Wirtschaftsstuben, im Stockwerk eine Laube und eine grosse „Herenstube“. Nach dieser Erweiterung erreichte der Hof die Ausmasse 13,7×18,1 m. Im Jahre 1757 wurde der Hof vom Bischof Antoni Sebastian Dembowski umgebaut und renoviert, was an einer bis heute erhaltenen, in die Südwand eingemauerten Stifftafel notiert wurde. Am Ende des XIX. oder am Anfang des XX. Jahrhunderts wurde das Gebäude um ein Stockwerk gesenkt und erfüllt bis heute die Rolle eines Wohnhauses.

Das besprochene Objekt ist eine der wenigen in Nordpolen erhaltenen (wennschon teilweise) mittelalterlichen gemauerten Residenzen vom Turmcharakter und ist deshalb bemerkenswert.